

POVIJESNE ODREDNICE ISTARSKOGA GLAGOLIZMA

Josip BRATULIĆ, Zagreb

Književno i uopće kulturno stvaralaštvo u Istri u srednjem vijeku ne može se izdvajati iz kulturnog života ostalih hrvatskih krajeva, pa se ne može ni izdvojeno promatrati, premda je Istra u društvenopolitičkom i vjerskoupravnom životu u srednjem vijeku imala specifičan povijesni razvoj. Taj je povijesni razvoj davao posebna obilježja kulturnom i prosvjetnom stvaralaštvu hrvatskih glagoljaša u Istri. Hrvatski dio stanovništva kroz cijeli srednji vijek, pa i dalje do naših dana, bio je bez jačih urbanih središta, a seoska sredina nije se mogla dugo vremena srediti i učvrstiti tako da bi davala djela zrelije i postojanije umjetničke vrijednosti.

U ovom prikazu neću govoriti o književnom radu popova glagoljaša, o sačuvanim djelima glagoljske ili upravo glagoljaške književnosti, neću govoriti ni o problemima koji su s tim radom i djelima povezani, iako bi o tome zaista trebalo govoriti i srediti naša znanja o ovim važnim pitanjima. Ovdje će se — u prvom redu — nastojati prikazati povijesni uvjeti, upravo povijesne odrednice u kojima se književni i uopće kulturni život naših popova glagoljaša, a to uglavnom znači i našeg priprostog čovjeka srednjeg vijeka, odvijao, razvio i rascvao, i na koncu, iz kojih je sve razloga taj bujni život najedanput zastao, zahirio i nestao. Kako je bilo moguće da je nakon velikog i ambicioznog pothvata hrvatskih protestantskih radnika iz Istre, a koji su nikli iz glagoljaške sredine, sav rad na glagoljskom pismu i na hrvatskom jeziku najedanput zamro, ugušio se i nestao, i nije oživio do u 19. st., a u središnjoj Istri upravo do naših dana?

Istarski prostor bio je naseljavan Slavenima tokom 7. i 8. st., a Rižanski pravorijek (Placitum Risanum)¹ iz g. 804. svjedoči da su

¹ Kandler P., Codice diplomatico istriano, Anno 804; Parlamento istriano sulle Querimonie della Provincia, Osservatore Triestino, 1845, br. 65. i 76, tekst je preveo i latinski prijepis donio Don Luka Kirac u Crticama iz istarske povijesti, Zagreb 1946, str. 55—59 i 287—292.

Hrvati i Slovenci doprli do pred same romanske gradove na obali mora i da ih ugrožavaju obrađujući njihova polja, pasući njihove pašnjake i sijekuci njihove šume. Hrvatski se, dakle, narod u Istri potpuno sredio na novom području tokom 8. st.: onaj koji obrađuje polja namjerava duže vremena ostati prisutan na prostoru koji obrađuje, a zato je uslijedio i strah starih vlasnika što došljaci ne namjeravaju ostaviti svoje nove posjede. Čini se da je feudalni sistem, koji je nastupao franačkom pobjedom nad Bizantincima g. 788. bio težak gradovima, ali taj se sistem utvrđuje jer iza njega stoje feudalni gospodari i istarski biskupi, na koje se također gradovi tuže. U Rižanskom pravorijeku građani ističu da je za vrijeme Grka njima bilo bolje.

Hrvati su u istarske gradove prodirali sigurno već u jedanaestom stoljeću: u 12. st. nalazimo ih kao važne svjedoke u međudržavnim političkim ugovorima i kao stranke u poveljama i listinama. U kasnijim izvorima teže nam je pratiti hrvatsko stanovništvo u gradovima, jer ono prihvaćajući kršćanstvo mijenja i svoja imena i preuzima kršćanska, zajednička starosjediocima. Tako ne možemo odrediti ni broj Hrvata u gradovima, jer se oni gube među starim stanovnicima, a vjerojatno preuzimaju i njihov jezik, govor civiliziranije sredine. Do plodne kulturne i etničke simbioze u istarskim gradovima nije došlo, kao što je to bio slučaj s dalmatinskim gradovima, a to zato što su političke i socijalne prilike u Istri bile drugačije nego u Dalmaciji. Gradovi su već od najranijeg doba živjeli posebnim političkim životom, paktirajući s Venecijom i ne obazirući se na zaleđe koje je bilo hrvatsko. Do biološke i kulturne simbioze nije došlo ni u gradu Krku, iako su i u taj grad Hrvati rano ulazili, a i sam je grad bio okružen hrvatskim stanovništvom.

Izvori o ulaženju Hrvata u politički i društveni život Istre svjedoče o njihovu znatnom broju i polaganom izjednačivanju sa starosjediocima. U ispravi iz g. 1199. kojom je sklopljen sporazum između Barbana i Pule, spominju se uz istarskog kneza Engelberta, župan Dražica (Drasicha) iz Gračišća i Slavonja (Sclavogna) iz Gornjeg (Starog) Pazina i gastald Pribislav (Pribisclaus) iz Barbana.² U drugoj ispravi iz god. 1145. u Puli se spominje Petrus Sclavus, a četiri godine kasnije opet Petrus Sclavus cum Arpo filio suo.³ Čak i cesta koja je vodila iz Pazina prema Poreču naziva se u izvorima g. 1030. Via

² Antoljak S., Pribislav je bio samo gastald Barbana (1199), *Jadranski zbornik* II/1957, str. 113—120 s ispravcima Kandlerovih pogrešaka.

³ Kandler P., *Notizie storiche di Pola, Poreč 1876*, str. 272—4, 275—7.

Sclava, odnosno g. 1158. Via Sclavonica.⁴ Izvori s početka 12. st. (1102) spominju mjesto Gologoricu, a iz istog stoljeća imamo zabilježeno ime Roča (Ronz), Črnigrada i Beligrada kod Roča (Cernogradus, Bellegradus), Huma (castrum Cholm), Vranja (castrum Vrana) i Letaja (castrum Letaj).⁵ Sve to govori o intenzivnoj hrvatskoj kolonizaciji u središnjoj Istri, ali i na obali.

Ipak, susjedstvo moćne i sumnjičave Venecije, koja se s akvilejskim i gradeškim patrijarsima otimala o Istru, a jednako tako ratovi i sukobi među feudalnim gospodarima nisu pogodovali stvaranju zrele klime za neku jaču kulturnu aktivnost u gradovima, ni na latinskom ni na talijanskom, ali niti na hrvatskom jeziku.

Hrvatska naselja u središnjoj Istri uspjela su za to vrijeme živjeti u izvjesnoj kulturnoj i stvaralačkoj atmosferi, a to zahvaljujući u prvom redu pismu — glagoljici, i staroslavenskom jeziku hrvatske redakcije. Osjetila se dosta rano potreba za stvaranjem određenog knjiškog repertorija koji je ulazio u brevijare i različite zbornike namijenjene u prvom redu domaćim crkvenim potrebama (službe lokalnim svecima, npr.).

Postoje različita mišljenja o širenju glagoljskog pisma i baštine Svete braće na hrvatski prostor. Misija Konstantina-Ćirila i Metodija u Moravsku g. 863. mogla je — barem djelomično — već u prvim godinama imati utjecaja i na hrvatski narodni prostor u Posavskoj Hrvatskoj. Osobito je taj utjecaj mogao porasti kad je Metodije bio imenovan srijemskim nadbiskupom (oko g. 870). Pretpostavka da je put Solunske braće Konstantina-Ćirila i Metodija u Rim vodio kroz Hrvatsku, i posebno kroz Istru, ne da se lako dokazati, ali se ne može tek olako ni odbaciti. Takvu je pretpostavku izrazio već F. Rački,⁶ a njoj je sklon i J. Hamm.⁷ Nema sumnje da je Metodije u svojim pohodima Rimu mogao prolaziti istarskim terenom: od Blatanskog Kostela preko Posavske Hrvatske na Tarsatiku, uz more preko Plomina u Pazin i Poreč, i dalje lađom u Mletke. Tim se putem mogao i vraćati iz Rima. Nema razloga ne pretpostavljati da je Metodije na svojim putovanjima proputovao Istrom, koja je tada već bila uglavnom slavenska, jer je barem jedanput putovao morem, a to je

⁴ Antoljak S., Problematika najranijeg doseljenja i nastanjenja Slavena-Hrvata u Istri, *Starine* 48, Zagreb 1958, str. 51 i bilješke 85—90.

⁵ Kos F., *Gradivo za zgodovino Slovencev IV* (1920), br. 5, str. 2—4.

⁶ Rački F., *Viek i djelovanje sv. Cyrilla i Methoda slovjenkih apoštolor, II*, Zagreb 1859, str. 212.

⁷ Hamm J., *Staroslavenska gramatika*, Zagreb 1958², str. 47—48.

svakako bilo uz našu obalu. Žitije Metodijevo govori o neprilikama svečevim na moru i na rijekama (ŽM XIV: и по морю въ вѣлѣннѣ, вѣтрѣннѣ по рѣкамъ въ сѣмьрѣти незапѣннѣ, Лавров 77). Iako se u ovim rečenicama naglašava Metodijeva sličnost s apostolom narodâ, Pavlom (2 Kor 11,26), one ipak svjedoče o svakojakim nezgodama na koje je nailazio Metodije kao vjerovjesnik i misionar. I Žitije Naumovo, premda dosta neodređeno, govori o putovanju morem: „Начаша свое плаваніе по морю, и допниша даже до Іанрѣка и, вставаше корабль, начаша по сѣху свои пѣть шествовати“, prema rukopisu bivše beogradske Narodne biblioteke.⁸

O pretpostavljenom najranijem susretu između Konstantina-Ćirila i Metodija i slavenskog pučanstva u Istri, i uopće u Hrvatskoj, suvremeni izvori šute, ali postoji zato rano svjedočanstvo glagoljskog pisma i staroslavenskih tekstova, vrlo rano utvrđenih u Hrvata, a posebno na istarskom prostoru (npr. Plominski natpis). Splitski sabori g. 925. i pismo pape Ivana X svjedoče da je već do Splita došla »Metodijeva nauka« za manje od pola stoljeća od njebove smrti (885). Metodijevi učenici prodavani su u Veneciji, i njih je otkupljivao bizantski predstavnik, koji ih je mogao skloniti u Istru i na otoke, a jednako tako i u dalmatinske gradove. »Metodijeva nauka« morala je čvrsto uhvatiti korijena u hrvatskom narodu, kad je bila vidljiv i jak činilac u državi kralja Tomislava i kad se protiv nje izdaju oštre sankcije na tako važnim političkim i crkvenim saborima.

Istra, premda je samo jednim manjim dijelom politički potpadala pod hrvatsku državu, nije bila lišena ćirilometodskoga utjecaja, koji je sa sobom nosio pismo i riječ napisanu na tom pismu. Premda izvori iz najstarijeg razdoblja naše povijesti šute o vremenu učvršćivanja glagolizma u Istri, što je uostalom prije rečeno, postoje spomenici koji svjedoče da je glagolizam vrlo rano životno prisutan na istarskom prostoru. Treba se samo sjetiti dvaju kamenih spomenika iz Istre prije 13. st. Ta dva kamena spomenika, koja je otkrio i paleografski obradio B. Fučić, predstavljaju kamene temeljce u svakom daljnjem proučavanju glagolizma u Istri. Riječ je o Plominskom natpisu, dragocjenom likovnom i paleografskom spomeniku rane hrvatske pismenosti i likovne umjetnosti u Istri⁹ i o Grdosel-

⁸ Лавров П. А., Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности, Ленинград 1930, стр. 186.

⁹ Fučić B., Izvještaj o putu po Istri 1949. godine, Ljetopis JAZU 57, стр. 79—85.

skom ulomku, fragmentu koji je pronađen u brdovitom i teško pristupačnom dijelu Istre.¹⁰ Prvi je iz 11. st., drugi iz 12. st., a oba pokazuju smjer kretanja i utvrđivanja slavenskog pisma na istarskom prostoru. Rano prisustvo glagoljskih spomenika na istočnoj istarskoj obali veže istarsku glagoljašku kulturnu i književnu sredinu u zajedničku prostornu i socijalnopolitičku cjelinu koju je M. Barada poistovjetio s Krajinom sa Bašćanske ploče,¹¹ a što su kasniji istraživači pokušali posve osporiti.¹² Ipak je N. Klaić dokazala na temelju nekoliko nevrednovanih povijesnih svjedočanstava postojanje Dalmatinske marke, koja je zapravo prostorno identična s Baradinom Krajinom i koja je »obuhvatala osim dijelova hrvatske države u Istri još i Hrvatsko primorje i bizantske kvarnerske otoke, dakle dio bizantske Dalmacije«. ¹³ Pa »iako je dalmatinska marka ... bila vrlo kratkotrajna vijeka, ona je imala vrlo važnu ulogu za politički i kulturni život Hrvata u XI. st. Kao protureformistički tabor omogućila je Hrvatima na svom području da slavenski liturgijski jezik i glagoljicu učine svojom trajnom kulturnom baštinom«. ¹⁴ Treba, međutim, naglasiti da je protureformistički pokret¹⁵ pogodovao širenju i utvrđivanju glagoljice, ali da je on nije unio niti je ovom pokretu bila namjera širiti ili protežirati glagoljicu na našem prostoru.

Sve je ovo potrebno utvrditi da bi se upoznalo učvršćivanje i širenje slavenskoga pisma i pismenosti (i književnosti!), kao i svega onog duhovnog i kulturnog utjecaja koji je pismo nosilo sa sobom. Plominski natpis, Valunska ploča i Bašćanska ploča nalaze se na krajnjem sjeverozapadu hrvatskog nacionalnog i političkog područja koje je tek kratko vrijeme bilo u sastavu hrvatskoga kraljevstva: odatle se kao iz nekog središta glagoljsko pismo širilo jednim krakom prema jugu, uz more do Zadra i južnije prema Splitu, Dubrovniku

¹⁰ Fučić, B., Grdoselski ulomak — prilog kulturnoj geografiji istarskog glagolizma, Starohrvatska prosvjeta, III serija, br. 7, str. 185—213, Zagreb 1960., vidi također u ovoj knjizi str. 249.

¹¹ Barada M., Hrvatski vlasteoski feudalizam po Vinodolskom zakonu, Djela JAZU 44, Zagreb 1952, str. 13—19.

¹² Grafenauer B., Vprašanje hrvatske Krajine v Kvarneru, Zgodovinski časopis XII—XIII, Ljubljana 1958—59, str. 254—60.

¹³ Klaić N., Da li je postojala Dalmatinska marka Bečke ilustrirane kronike?, Zgodovinski časopis, Zwitterjev zbornik, XIX—XX, Ljubljana 1965—66, str. 125—138, cit. str. 129—30.

¹⁴ Klaić, N., n. d., str. 138.

¹⁵ Klaić N., Historijska podloga hrvatskog glagoljaštva u X i XI stoljeću, Slovo 15—16, Zagreb 1965, str. 225—281.

i Duklji, a drugim krakom prodiralo je u središte Istre, gdje već u 12. st. postoji svjedočanstvo o njegovoj ukorijenjenosti — to je Grdoselski glagoljski ulomak.

Tzv. Excerptum de Karentanis (koji je prvi objavio u sklopu spisa *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* Istranin Matija Vlačić Ilirik u Katalogu svjedoka istine, a koji je spis nastao najkasnije u 12. st. na bazi starijeg spisa *Conversio* . . .) ističe da je Metodije došao iz dijelova Istre i Dalmacije: »Post (...) aliquo tempore supervenit quidam Sclavus ab Hystrie et Dalmatie partibus nomine Methodius qui adinvenit Sclavicas litteras et Sclavice celebravit divinum officium«. ¹⁶ Istra u to doba nije više mogla značiti samo istočnu obalu, koja se u njemačkim izvorima zove Meranija (dio nekadašnje hrvatske države od Raše do Rijeke), nego područje zapadno i južno od Učke. Bez obzira što je to dosta kasno svjedočanstvo o Metodijevoj djelatnosti, ono je izvrsna potvrda o postojanju glagoljice i slavenske liturgije na širem istarskom području.

Unatoč svim svjedočanstvima i pouzdanim vijestima o uvriježenosti glagoljskog pisma i slavenske liturgije na istarskom i uopće hrvatskom prostoru, iz najranijeg razdoblja — osim kamenih spomenika — nemamo puno sačuvanih tekstova. A takvih je tekstova moralo biti — sudimo to i po različnim fragmentima, bijednim ostacima bogate i značajne literarne i prosvjetne aktivnosti naših glagoljaša. I kamenih je spomenika, sigurno, ranije bilo više, jer je upravo na istarsko-primorskom području tradicija obilježavanja i zapisivanja u kamenu postojala još iz rimskih vremena. Čini se da su brojni spomenici, osobito najstariji, nestali od neprijateljske ruke, sustavno i svjesno uništavani u najstarije doba kao i u našoj bližoj prošlosti.

U ispitivanju rukopisnog naslijeđa u našim krajevima prof. V. Mošin je utvrdio da osim Kločeva glagoljaša i nekoliko malih fragmenata na Balkanu ne postoji ništa iz ranog slavenskog razdoblja pismenosti: »na lomačama . . . pored heretika gorjele (su) i sve sumnjive knjige. Samo se time može objasniti da je tada nestala sva slavenska knjiga na čitavu prostoru slavenskog Balkana, uključivši ovamo Duklju, Hrvatsku i Dalmaciju, i da su se ostaci glagoljske pismenosti sačuvali samo na Krku, krajnjem sjeverozapadnom otoku koji je u doba Manojlovih osvajanja ostao pod vrhovnom vlašću

¹⁶ Kos M., *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, Razrave Znanstvenega društva v Ljubljani 11, histor. ods. 3, Ljubljana 1936, str. 140.

Venecije«. ¹⁷ Pošteđeni kraj, osim Krka, bila je i Istra, iako iz nje nemamo svjedočanstva o tako vrijednom spomeniku kakav je Kločev glagoljaš.

Između Krka i Istre postojalo je vrlo rano živo kulturno strujanje: ne samo da su se spomenici izmjenjivali, nego su i glagoljaši sa Krka često dolazili, osobito kao redovnici, u Istru i tu ostajali radeći zajedno s domaćim klerom na književnom i prosvjetnokulturnom polju. Možda je poučno ovdje spomenuti slučaj Pazinskih fragmenata, za koje možemo pretpostaviti da su bili u Istri, a koji nas utvrđuju u uvjerenju da su pojedini vrlo važni književni tekstovi iz najranijeg razdoblja hrvatske književnosti i pismenosti svojim postankom ili boravkom vezani za istarski prostor. Upravo je u Pazinskim fragmentima (Fragm. glag. 90 JAZU) sačuvana — premda nepotpuno i iskidano — legenda o sv. Eustahiju (Eustatiju) prepisana u 14. st. s predložka koji jezično ide u 11. st., a iz istog stoljeća zasvjedočeno je njezino prisustvo i na dalekom slavenskom Istoku, kod ruskog ljetopisca Nestora (1056—1114). To potvrđuje postojanje istog književnog djela, ove legende, u slavenskim književnostima na dalekom Istoku i u nas, na krajnjem slavenskom jugozapadu.

Uvjeti života i razvoja glagoljice do Trećega Lateranskoga sabora g. 1179 nisu nam dovoljno poznati ni u Istri, kao ni u drugim krajevima Hrvatske. Ovaj koncil dao je određene povlastice narodnim jezicima u liturgiji. Nakon njega opće je stanje takvo te se polako utire put pravom procvatu glagoljice na hrvatskom prostoru. Poslije povlastice senjskom biskupu i omišaljskim benediktincima nastaje naglo bujanje glagoljaških tekstova na cjelokupnom hrvatskom prostoru od zapadne obale Istre (isključujući ipak romanske gradove) do Zadra, Splita i još južnije do same albanske granice.

Nagli procvat glagoljice u idućim stoljećima bez sumnje je rezultat sačuvanih predložaka i zapretane snage do tada skučenih kulturnih prilika. Utjecaj južnijih hrvatskih krajeva, posebno zbog široko rasprostranjene mreže samostana u Istri, ali i zbog velikih migracija u relativno mirnije istarsko područje, također pridonose živom uzletu hrvatskoga pisma u Istri u toku 15. i 16. st. S druge strane, feudalni sistem u Istri, koji su provodili feudalni gospodari stranoga porijekla, nije zapravo kočio neku aktivnost na slavenskom

¹⁷ Mošin, V., O periodizaciji rusko-južnoslavenskih književnih veza, Slovo 11—12, Zagreb 1962, str. 71.

jeziku. Biskupi istarskih biskupija i nisu boravili među svojim standom, pa je tako hrvatski kler — prepušten sam sebi — živio od zajedničkih ideja, tekstova i shvaćanja.

Redovnici u Istri, ponajprije benediktinci, a kasnije pavlini i franjevci trećoreci, bili su izuzeti iz uprave biskupa, a kako su njihove centralne kuće bile izvan istarskog područja, mogli su nesmetano obavljati službu Božju na staroslavenskom jeziku, i tako su njihovi samostani postajali živa središta i rasadišta tekstova, pučkih pobožnih pjesama i uopće pučkih i začinjivačkih književnih proizvoda.

Na svom povijesnom putu Istra je u srednjem vijeku često mijenjala feudalne i političke gospodare. To je slabilo ekonomski prosperitet zemlje, a stanovništvo su pogađali i dugi ustrajni ratovi između Venecije, akvilejskog patrijarha i pojedinih feudalnih gospodara u službi Austrije; kasnije su jednako tako bili teški i uskoci koji su se znali zalijetati do zapadne obale Istre. Upadi Turaka tu su bijedu i opću nesigurnost samo pojačavali. Feudalci su zbog toga svoje posjede u Istri prepuštali upraviteljima, te je središnja vlast slabila. Venecija je polako i sustavno zaustavljala moć i prosperitet istarskih gradova uz obalu i potpuno ih potčinila sebi. Ta njezina borba počela je rano, još u 9. i 10. st., otkad pojedini gradovi paktiraju s Venecijom u svojoj obrani protiv presizanja feudalaca, posebno akvilejskog patrijarha. Nakon slabljenja patrijarhove vlasti tokom 13. st. istarski se gradovi opet priklanjaju Veneciji, smatrajući je manje opasnim neprijateljem. Tokom prve polovine 15. st. (oko 1420.) Venecija zauzima sve patrijarhove posjede u Istri: to je bilo naročito važno da osigura nesmetanu plovidbu uz zapadnu i istočnu obalu do Plomina. Prostor oko Pazina, tzv. Pazinska grofovija, promijenio je više feudalnih gospodara i postao je na koncu feudalno dobro Habsburgovaca. Tako su se istarski Hrvati od prve polovine 15. st. nalazili pod vlašću dvaju gospodara, a ratovi i trzavice među gospodarima odražavale su se među istokrvnom hrvatskom braćom. Istra je u takvim političkim uvjetima ostala podijeljena od prve četvrti 15. st. do svršetka 18. st. (do pada Venecije 1797), a taj i takav razvoj povijesti na istarskom teritoriju doista nije mogao pogodovati življem i bujnijem rastu književnosti i kulture uopće.

Uz brojne ratove i stalne sukobe u zemlji, a koji su često zabilježeni u sitnim zapisima na glagoljskim misalima, brevijarima i različitim zbornicima, Istri su često prijetile pošasti: kuge, tifus,

malarija — i u nerodicama opća glad. Pošasti su počele jače harati zemljom već u 14. st. a nastavile su tokom 15. i 16. st. te su tako sasvim dokrajčile pojedine istarske krajeve i gradove. I u gradove i na sela dolazili su novi stanovnici: u gradove češće Talijani i nešto Grka, u sela pretežno prebjezi Hrvati iz Hercegovine, Bosne i Dalmacije, a bilo je i pravoslavnog stanovništva, koje se i do danas očuvalo npr. u Peroju. Često isticanje, da je pravoslavnoga stanovništva bilo i u drugim dijelovima Istre, teže je dokazati, jer izvori, u prvom redu mletački, nisu uopće precizni u označavanju vjerske i nacionalne pripadnosti novih doseljenika. Bez sumnje je i smjena novog stanovništva zakočila razvoj jačih kulturnih središta, kako u bogatijim gradovima tako i u hrvatskim selima.

Sve su ove nedaće, koje su neprestano pratile naše stanovništvo u Istri, uzrok da u Istri nismo imali onakvog kulturnog života ni na latinskom, ni na talijanskom jeziku, ali ni umjetničke poezije na hrvatskom jeziku, kakvu su bili razvili dalmatinski gradovi. Međutim, tekstovi za pučke pobožnosti — tako česti u glagoljaškoj književnosti — bili su poznati i u Istri, iako nisu urodili nekim novim stvaralačkim impulsima.

Pa ipak treba priznati da je kulturno, u prvom redu književno i likovno stvaralaštvo hrvatske Istre do same protureformacije bilo življe i ponesenije i intenzivnije među hrvatskim popovima glagoljašima na selu, u seoskim kulturnim središtima, nego u romanskim, latinaškim gradskim sredinama. Samo je po sebi jasno da se u takvim povijesnim i socijalnim okvirima književno stvaralaštvo sastoji u prvom redu od djela namijenjenih bratimskom, pobožno-crkvenom životu, ali nisu rijetka ni djela koja imaju istinske književne kvalitete, a nalaze se u zbornicima raznog štiva.

U seoskoj sredini, uz domaću crkvenu organizaciju i u okvirima glagoljaških grupa prepisuju se liturgijski kodeksi, ali i neliturgijski tekstovi, ispisuje se i priređuje srednjovjekovno književno naslijeđe, ostvaruje se izvjesna atmosfera stvaralaštva. Književni rad moguće nam je pratiti u nekoliko sredina: oko Roča, u mletačkom dijelu Istre, i oko Pazina, u austrijskom dijelu, a u 15. st. dolaze još dva jaka franjevačka, upravo trećoredska centra: jedan je u Koprui, a drugi na Božjem Polju kod Vižinade.

Glagoljaška je sredina bila čak i tijesna za mnoge duhove koji su osjetili vlastitu snagu te su se otisnuli u svijet. Bez sumnje je naime da su i Matija Vlačić i Matija Grbac (Grbić, Garbitius), a da

o drugim protestantima i ne govorimo, izišli barem jednim dijelom iz glagoljaške sredine, kao što je iz te sredine potekao također Franjo Glavinić, a isto tako, barem posredno, i Primož Trubar.¹⁸

Zanimljivo je napomenuti da je kult Svete braće u Istri bio, čini se, rano poznat: da li su prvi trećoreci sa sobom donijeli taj kult i učvršćivali ga, ili je on tu bio prisutan i ranije, teško je govoriti u pomanjkanju izvora. Službe u Beramskom brevijaru (NUK 163 a/2) za koje je S. Ivančić¹⁹ pretpostavio da su potekle od fra Stjepana iz Raba, a kojega je Vj. Štefanić identificirao sa Stjepanom Belićem,²⁰ jednim od najaktivnijih trećoredaca u samostanu u Kopru u 15. st., ne mora biti prvo svjedočanstvo o kultu sv. Ćirila i Metodija u Istri. Kult Svete braće je i ranije morao biti u Istri razvijen i raširen, jer je vrlo lako došao do izražaja sredinom 16. st. u pokretu istarskih protestanata. Matija Vlačić Ilirik u Katalogu svjedoka istine (1556¹) govori o Metodiju Iliriku (nije li možda i taj »Ilirik« utjecao na Vlačićev nadimak?), a osnovni mu je izvor, na koji se on i poziva, Aventinusovi Annales Boiorum.²¹ Vlačić tada o Metodiju doista malo znađe: »Oh, kad bi srećom još postojali kakvi njegovi spisi i kad bismo поближе poznavali povijest njegovih borbi! Mora da nisu bili ni malobrojni ni od male vrijednosti.«²² »Aventinus piše da je taj Metodije vrlo čašćen i da ga u nekim mjestima Ilirije štiju kao sveca. Ujedno nije siguran, da li je taj Metodije istovjetan s nekim drugim Metodijem, biskupom moravskim, kome je jednom Eugenije II uputio poslanicu.«^{22a} U Centurijama, koje su napisane, odnosno naštampane, od 1559. do 1574. g. Vlačić već zna i za Ćirila i za Metodija a postavio je i sumnju, sasvim proizvoljnu, da je u Rimu

¹⁸ Hrvatska je sredina dala npr. Adreasa de Antiqua iz Motovuna, nakladnika i kompozitora iz prve polovine 16. st. Svoje hrvatsko prezime Starić promijenio je u Antiquis, Antichio i sl. Možda je hrvatskoga porijekla i padovanski tiskar Graziosus Percacinus, koji je tiskao npr. Dešićev Raj duše (1560), a u njegovoj je tiskari tiskano Razgovaranje megiu papistu i gednim Luteran, ako se netko od protestanata nije sakrivao iza ove tiskare (?). Iz Istre je tiskar Pelusius — Pelušić (odnosno Belušić) iz Kopra. U njemačkoj sredini bilo je također značajnih kulturnih radnika rodom i porijeklom iz Istre.

¹⁹ Ivančić S., Povjesne crte o samostanskom III redu sv. O. Franje po Dalmaciji, Kvarneru i Istri i poraba glagoljice u istoj redodržavi, Zadar 1910, str. 168.

²⁰ Štefanić Vj., Glagoljaši u Kopru (1467—1806), Starine JAZU 46 (1956), str. 222.

²¹ vidi: Lexikon für Theologie und Kirche I, Herder 1930, str. 866.

²² Matija Vlačić Ilirik, Katalog svjedoka Istine, Hrvatski latini 5, izdanje JAZU, Zagreb 1960, str. 42.

^{22a} isto djelo, str. 43.

Ćiril bio možda otrovan (»forte veneno propinato«).²³ Vlačić je prerano otišao iz Istre, a da bi mogao upoznati Žitija, kojih su se dijelovi nalazili u glagoljskim brevijarima, a kasnije se na njih, kao na dragocjeni povijesni izvor, nije vraćao. Ipak jedno domaće svjedočanstvo s terena upućuje na to da je poznavanje djelatnosti sv. Ćirila i Metodija bilo u Istri sredinom 16. st. vrlo dobro poznato. Riječ je o pismu Vincenca Vernkovića koji se spominje i kao svjedok autencije prijepisa Istarskog razvoda 1546. kao »plovani tinjanski, očit notar«, a koje je pismo pisao iz Tinjana g. 1562. Matiji Pomazaniću, mladom korektoru i pomoćniku hrvatskih protestanata Stipana Konzula i Antuna Dalmatina. Pismo je prevedeno s hrvatskog jezika i s glagoljskog pisma na suvremeni njemački jezik, a pop iz Tinjana pozdravlja protestantske radnike i uspoređuje ih s Ćirilom i Metodijem (»an tag unnd sambt den getreuen herren Anthonien Dalmatin unnd Stephanus Consul Ysterreicher, weliche die andern Cirillus unnd Metodeus, die warhait der heilligen schriff in unser crobatischen sprach eröffnet unnd an das licht procht«).²⁴

U povijesnim uvjetima u kojima se glagoljica održavala i razvijala na istarskom prostoru, stvarajući i nastavljači književnih i kulturnih djela u širokom smislu ove riječi nisu se mogli baviti svjetovnom književnošću, a ponajčešće ni svjetovnim u književnosti.

U Istri se priređuju i prepisuju književni tekstovi i u mletačkom i u austrijskom dijelu: politička i upravna granica nije bila granica književnog i kulturnoprosvjernog zajedništva, koje je bilo bazirano na svijesti o zajedničkom jeziku, pismu i narodnosnom osjećaju. Sve ono što je nastalo u Istri, kao zapisi u kodeksima — koji imaju veliko kulturno i povijesno značenje, do sada neiskorišteno — kao i djela koja su tek priređena ili čak prevedena — kao što je u prvom redu Lucidar — zatim pojedini dijelovi Petrisova zbornika, Žgombićeva i Vinodolskog zbornika, pokazuju demokratsko i humano angažiranje istarskih glagoljaša za prosvjećivanje i pomaganje narodu iz kojega su i oni sami potekli i smatrali se njegovim dijelom. Glagoljaš je uvijek bio prožet takvim shvaćanjem, jednako kad je pisao dokument pravno-ga karaktera, oporuku ili razvod, ili literarni tekst: gledao je pred sobom čovjeka kao blisko biće i predanoga slušaoca. Upravo u Istarskom razvodu npr. vidimo ljude u njihovim psiho-

²³ (Flacius Math.), Nona Centuria Ecclesiasticae historiae, Basileae 1565, coll. 491.

²⁴ Kostrenčić I., Urkundliche Beiträge zur Geschichte der protestantischen Literatur der Südslaven in den Jahren 1559—1565, Wien 1874., str. 132—3.

loškim pokretima s izrazitom nijansiranošću. Istarski razvod ne smijemo promatrati samo kao pravni, povijesni dokumenat, ili čak kao falsifikat nastao u Pazinskoj grofoviji; to je zapravo, i u prvom redu, književni tekst, izvjesna vrsta putopisa, a tek u drugom redu i glagoljaška kompilacija tekstova koji ranije nisu imali nikakvih literarnih osobina, a tek su u novoj preradi dobili sve odlike literarno tradiranog teksta.

Promatrajući i ispitujući tekstove koji su postojali u Istri i koji su u ovom kraju nastali, od Pazinskih fragmenata i Poslanice o nedjelji koju je 1379. pisao prvad Nikola iz Lindara za »moistra Jakova Šoštara sina«²⁵ pa do pothvata hrvatskih protestanata, koji su potekli iz bogate i plodne struje hrvatskih istarskih glagoljaša, vidimo neprestano nastojanje za približavanjem udaljenog, velikog svijeta jednostavnim i siromašnim pučanima: seljacima, ratarima, pastirima i ribarima.

Iako su istarske glagoljaške župe potpadale pod gradske biskupije nad kojima je bdio akvilejski patrijarh, ove biskupije nisu utjecale mnogo niti na liturgijske knjige istarskih glagoljaša a niti na socijalni položaj glagoljaša. Gradovi nisu vršili neki naročiti kulturni utjecaj na selo. Tako se dogodilo da ni lokalni istarski sveci nisu nikad prevladali nad općim glagoljaškim sanktoremom koji svoje porijeklo vuče iz Zadra, a sastavljen je na osnovi rimskoga, benediktinskoga i napose franjevačkoga sanktorala. Imamo u vezi s tim i primjera da su lokalni sveci ulazili u sanktoral, a u njima se posebno aludira na stanovnike pojedinih mjesta, kao što je to osamljeni slučaj s Legendom o sv. Mavru, kako je ona zabilježena npr. u Novljanskom brevijaru:

»Gospod že naš Isukrst krmi ta korabal kadi biše tělo svetago Mavra mučenika i pripelja ga vkraj Istrije pod grad Porč. I načeše Porččane čuditi se govoreći: »Ot kudu i kako prišal korabal je si bez ljudi?« I vzrěvše v korabal i obretu raku kamenu v njem. I biše pisano v racě tój: »Se je rab Božji Mavar, ki muku trpěl je Boga radi«. I prišadši Porččane slaveći Gospoda Boga i svetogo Mavra mučenika, i vzeše tělo jeho. Dostojni bo běhu Porččane takova pastira. I sazdaše crěkav svetogo Mavra i v njej položiše tělo jeho.«²⁶

²⁵ Tadin M., Recueil glagolitique croate de 1375, Revue des études slaves 31, Paris 1954, str. 21—32.

²⁶ Prvi Novljanski brevijar 1. 448bc (stari broj 444).

Hrvatski protestantski pokret u Istri započeli su popovi glagoljaši, oni su čak i sami bili neko vrijeme na župama, a tom su pokretu pomagali i oni koji su ostali i dalje na župama kao katolički svećenici; glagoljaši su bili Anton Dalmatin, Stipan Konzul Istrijan, Ivan Šivčić (obično ga pišu Živčić), a i ostali koje znamo iz sačuvane korespondencije. Protestantizam je bio jedna od mogućih šansi za popove glagoljaše: da se oslobode od prilično zatvorenih seoskih sredina, da dođu do potrebnih knjiga za kojima svi vabe, jer se nestašica svakojakih knjiga, a ne samo liturgijskih, oštro osjetila kod glagoljaša. Bilo je potrebno mnogo tekstova koji bi otvarali prozore osnovnim znanjima i spoznajama. Zato je najedanput gotovo cijela Istra, sa selima i gradovima, bila zahvaćena protestantskim pokretom, ako ga tako smijemo nazvati. Bez sumnje je na naše protestante djelovao i primjer dvaju istaknutih biskupâ iz porodice Vergerija, koji su bili osumnjičeni s nove vjere, a od kojih je mlađi, nećak puljskog biskupa, i sâm koparski biskup i papin legat, prešao na protestantizam i bio jedan od organizatora propagandne djelatnosti u Njemačkoj. Djelovala je i spoznaja da u protestantskom pokretu sudjeluju dva najpoznatija Istranina, Matija Vlačić i Matija Grbac. Stipan Konzul propješačio je Istrom tražeći suradnike, a korektori i priređivači njegovih knjiga bili su popovi glagoljaši, koji nisu prekidali vezu s katoličkom Crkvom i njezinom organizacijom, kao npr. župnik iz Gračišća Hlaj ili iz Tinjana Vernković, odnosno Brnković, kako je zapisan u Istarskom razvodu.

Reakcija katoličke Crkve, a posebno lokalnih biskupa, bila je odrešita. Svima je poznat slučaj puljskoga biskupa Klaudija Sozomena koji je s riječkim kaptolom i gradskim vijećem vodio dug spor oko glagoljanja u riječkim crkvama.

Protestantski pokret bio je ugušen, on nije dospio do svijesti mnogih istarskih svećenika, koji i nisu tražili novu nauku, nego nove knjige! Istarska je sredina nakon protestantskog neuspjeha ostala zatvorena, novi impulsi nisu dolazili, biskupi su počeli dolaziti u vizitacije, zabranjivali su stare rukopisne, nereformirane misale i brevijske. Tako je polako utrt put nestajanju glagoljice s istarskih župa. Stari se kodeksi nisu sačuvali zato što više nisu bili potrebni. Ratna pustošenja i elementarna istrebljenja od ratnih pohoda i od bolesti, koje su bile vrlo česte, učinili su svoje: nestalo je sve što se moglo uništiti. Međutim, unatoč svemu tome, danas znamo za mnoge izvorne rukopisne kodekse koji su svojim postankom ili boravkom vezani za

Istru: bit će potrebna sva ta naša znanja skupiti i dati cjelovitu povijest istarskog glagolizma, jer je i ona jedan vidik povijesti hrvatskoga naroda u Istri, od njegova prvoga stupanja na taj prostor pa sve do današnjega dana, kad proslavljamo tisuću i sto godina od smrti velikog humaniste, genijalnog Filozofa Konstantina-Ćirila, tvorca glagoljice koja ima bogatu i burnu sudbinu u hrvatskomu narodu, a posebno u povijesti hrvatskoga naroda u Istri.